

ІСТОРІЯ

УДК 930.1:77(477.43-21)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-1>**Дмитро БАБЮК,***orcid.org/0000-0002-7589-2053**аспірант кафедри всесвітньої історії**Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка**(Кам'янець-Подільський, Україна) kamienpodol2@gmail.com*

ФОТОГРАФІЯ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто історіографію питання про роль фотографії у житті Кам'янця-Подільського в середині ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено ряд друкованих джерел початку ХХ століття, такі як довідкові видання, періодична преса, журнали та некрологи, які висвітлювали фотографічну діяльність у місті Кам'янці-Подільському. Досліджено ряд наукових статей, які стосувалися як проблематики розвитку фотографічного мистецтва на Поділлі, так і біографічних даних окремих кам'янецьких майстрів фотографії, зокрема Й. Кордиша, М. Грейма, Л. Раковського та ін. Дані наукові статті нами були умовно розділені на три часових періоди їх створення в залежності від зацікавленості дослідників даною проблематикою. Перша така стаття була написана в кінці 1920-х рр., другий період відноситься до 1960-х і найтриваліший третій період охоплює новітні дослідження українських та польських науковців від початку 2000-х рр. Висвітлено роль українських (А. Паравійчук, І. Паур, І. Підгурний, О. Сімзен-Сичевський, Н. Урсу та ін.) і польських (Ю. Бартиш, Ю. Гаїтецький, Є. Маніковська, Г. Плутецька, Л. Путовська, О. Дживульська та ін.) науковців у вивченні розвитку фотографічної справи в Кам'янці-Подільському, діяльності фотомайстрів в популяризації історичних і архітектурних пам'яток міста серед освіченого громадянства Центрально-Східної Європи. Нами було зроблено аналіз всіх представлених у роботі статей та виокремлено головні моменти, які стосуються проблематики розвитку фотографічної справи на Поділлі та зокрема у місті Кам'янці-Подільському. Наголошено на відсутності цілісного опису розвитку і з'ясування ролі фотографії у соціокультурному житті губернського центру Поділля.

Також нами було зібрано та досліджено ряд статей та монографій, які стосуються методики використання фотографічних робіт у наукових цілях та як твору мистецтва, а також розвитку фотографічного мистецтва на теренах Російської імперії, куди входили землі Правобережної України на момент досліджуваної нами тематики.

Аналіз наявної вітчизняної і зарубіжної літератури та наукових статей, присвячених ролі фотографії у житті громади Кам'янця-Подільського в середині ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє нам стверджувати про зацікавленість українських і польських науковців до окремих аспектів становлення і розвитку фотографічної справи в місті.

Ключові слова: фотограф, фотографічна справа, фотографічний заклад, Й. Кордиш, М. Грейм, Кам'янець-Подільський.

Dmytro BABIUK,*orcid.org/0000-0002-7589-2053**Postgraduate Student at the Department of World History**Ivan Ohienko National University**(Kamyanets-Podilsky, Ukraine) kamienpodol2@gmail.com*

PHOTOGRAPHY IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF KAMIANETS-PODILSKYI (MID-19TH – EARLY 20TH CENTURY): HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article analyses the historiography of the question of photography's role in life of Kamyanets-Podilsky in the middle of XIX – in the beginning of XX century. It also researched a number of printed sources from the beginning of XX century, i.e. reference materials, periodical press, magazines and obituaries which illustrated the photographic activity in Kamyanets-Podilsky. The article also researches a number of scientific articles which investigated both development of photographic art in Kamyanets-Podilsky and biographical data of some professional photographers from Kamyanets, in particular J. Kordysh, M. Greim, L. Rakovski and others. The aforementioned scientific articles were conventionally separated into three periods according to the time of their creation which depended on the researchers' interest in the problem. The articles of the first group were written in the end of 1920-s, the second period relates to 1960-s and the third one (the most numerous one) includes new researches conducted by Ukrainian and Polish researchers in the beginning

of 2000-s. the article highlights the role of the Ukrainian (A. Paraviychuk, I. Paur, I. Pidgurny, O. Simzen-Sychevsky, N. Ursu, etc.) and Polish (Yu. Bartys, Yu. Gashtetsky, Ye. Manikovvska, G. Plutetska, L. Putovska, O. Dzhyvulska, etc.) researchers in studying of the development of photographic business in Kamyanets-Podilsky, photographers' activity in promoting of historical and architectural sights among the well-educated people of central and western Europe. The author has analyzed all sources, mentioned in the article, and highlighted the core elements concerning the development of photographic business in Podillya in general and in Kamyanets-Podilsky in particular. The article emphasizes on the absence of holistic description of the photographic business development and clarification of the photography's role in social and cultural life of the governmental center of Podillya. Besides, the author has collected and researched a number of articles and monographs related to the methods utilization of photographs both for scientific purposes and as a work of art as well as the witness of development of photographic art in the Russian empire which included the territory of the central and western parts of Ukraine for the analyzed period. The analysis of the available Ukrainian and foreign literature and the scientific articles devoted to the photography's role in the lives of the citizens of Kamyanets-Podilsky in the middle of XIX and the beginning of XX century allows us to assert the interest of Ukrainian and Polish scientists to some aspects of establishing and development of photographic business in the city.

Key words: *photographer, photographic business, photostudio, J. Kordysh, M. Greim, Kamyanets-Podilsky.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження історіографії питання ролі фотографії у соціокультурному житті Кам'янця-Подільського (середина XIX – початок XX ст. зумовлена декількома аспектами. Наразі відсутнє дослідження історіографічного характеру, яке має узагальнювальний, системний характер і охоплює відповідні хронологічні рамки. Водночас комплексний аналіз наявного доробку з історії виникнення і розвитку фотографічної справи в Кам'янці-Подільському у працях істориків, мистецтвознавців, публікацій в періодичній пресі, матеріали архівних справ допоможуть краще усвідомити ті явища, які мали місце в розвитку фотографічного мистецтва в Кам'янці-Подільському, зорієнтуватися під час подальшого наукового осмислення відповідної проблематики на маловідомих чи не вивчених явищах тощо.

До середини XX ст. у вивченні фотографії переважав мистецтвознавчий підхід, що звучував коло інтересів дослідження до специфіки художніх практик, методів і жанрів, естетичних якостей окремих творів, біографій їх авторів, внаслідок чого досвід вивчення теорії та історії фотографії, який існує на даний час, виявляє прогалини в охопленні матеріалу і в його систематизації.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному науковому просторі в наявності є праці українських науковців, серед яких варто виділити таких, як А. Паравійчук, І. Паур, І. Підгурний, О. Сімзен-Сичевський, Н. Урсу, а також опрацьовано праці польських науковців, таких, як Ю. Бартиш, Ю. Гаштецький, Є. Маніковська, Г. Плутецька, Л. Путовська та О. Дживульська, які прямо або побіжно розглядали тему зародження та розвитку фотографічного мистецтва у місті Кам'янці-Подільському в кінці XIX – на початку XX століття, а також висвітлювали біографічні відомості окремих місцевих майстрів фотографії зазначеного періоду. Спеціальних досліджень, які б сто-

сувалися дослідженню ролі фотографії у соціокультурному житті міста Кам'янця-Подільського у середині XIX – на початку XX ст. не проводилось.

Мета статті – виявити та дослідити наявні наукові праці та монографії, які стосуються тематики зародження та становлення фотографічної справи у місті Кам'янці-Подільському у середині XIX – початку XX ст. а також ролі фотографії у соціокультурному житті міста зазначеного періоду та провести історіографічний аналіз виявлених зазначених праць.

Виклад основного матеріалу. Історія фотографічної справи в Кам'янці-Подільському неодноразово була в полі уваги науковців і кореспондентів періодичних видань. Інформаційні матеріали й поодинокі студії про фотографічні салони/заклади та відомих фотографів адміністративного центру Поділля друкували в пресі вже на початку 1900-х рр. Так, журнал «Искусство и печатное дело» докладав про фотографічний з'їзд 1909 р. (Б.а. Фотографичекый съезд, 1909), а О. Прусевич у некролозі М. Грейма доповідав, що в 1872 р. (насправді 1871 р. – авт.) він викупив фотографічний заклад Й. Кордиша й відкрив власне фотоательє (фототипію і типографію) (А. П. [Прусевич], 1911).

Науковий інтерес учених до історії фотографічної справи як об'єкту дослідження бере початок у 1920-х рр. Зацікавленість цією проблемою зумовлювалася як необхідністю осмислити роль фотографії у соціокультурному житті українського суспільства в другій половині XIX ст., окремих міст зокрема, так і реалізацією наукових проєктів співробітниками ВУАН і краєзнавцями. У 1928 р. побачила світ стаття «Давні київські фотографи та їхні знімки старого Києва» колекціонера і члена комісії дослідження Києва та Правобережної України Історичної секції ВУАН О. Сімзен-Сичевського (Сімзен-Синчевський О., 1928). Ця студія на десятиріччя стала взірцем дослі-

джен початкового етапу фотографічної справи, а її фактичний матеріал зберігає свою цінність і сьогодні. Серед іншого автор дослідив діяльність «значного Київського фотографа – Йосипа Кордиша», зазначив, що до переїзду в Київ він «мав фотографію й в Кам'янці на Поділлі»; описав фотографічну діяльність управляючого його фотографічним салоном у губернському центрі Поділля у 1868–1872 рр. В. Загорського.

У 1960-х рр. подільський краєзнавець А. Паравійчук розглянув фотографічну діяльність смотрителя губернської друкарні та нумізмата М. Грейма. Аналіз світлин із фондів Кам'янець-Подільського музею-заповідника, університету у Лодзі, приватних зібрань тощо уможливив обґрунтування висновків. По-перше, у 1872–1911 рр. в Кам'янці на Гімназичній площі, будинок № 2, була перша в місті фотодрукарня М. Грейма. На його фотографіях зафіксовано пам'ятники і види міста упродовж 1865–1900 рр., а видані ним альбоми мають «виключно документальне і історичне значення» (вивчені архівні матеріали та іконографічні джерела підтверджують, що фотографічний заклад М. Грейма за вказаною адресою був відкритий 1886 р., а краєвиди були відзняті в 1872–1911 рр. – авт.). По-друге, «в період 1889–1914 рр. вийшло принаймні 23 збірних видання видів і пам'ятників Кам'янця-Подільського», зокрема й ілюстрації до монографій Ю. Сіцінського та О. Прусевича. По-третє, М. Грейму належить авторство 7 перших видань альбомів із видами Кам'янця-Подільського, виявлено інші анонімні фотоальбоми, у яких використано його фотографії. По-четверте, М. Грейм експонував фотографії на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), Варшаві (1900 р.), на яких був відзначений срібними медалями, а 62 негативи своїх фотознімків і альбом своїх фотографій він подарував Музею історико-археологічного товариства (Паравійчук А., 1970). Довідкові студії про цього фотографа опублікували Л. Баженов (Баженов Л. В., 1993), Г. Осетрова (Осетрова Г., 1993) та ін. (Козлова Н., 1990).

На початку 2000-х рр. інтерес до розвитку фотографічної справи в Україні відчутно збільшився. Дослідник історії фотографії О. Трачун у науково-популярному виданні простежив розвиток української фотографії у прізвищах і жанрах від її зародження 1839 р. до початку 2000-х рр. Він спростував думку про відсутність фотографічної традиції і школи в Україні, стверджував, що «золотий вік» вітчизняної фотографії припав на 1887–1915 рр.: створено мережу професійних фотосалонів; засновано професійні об'єднання фотографів, започатковано дослідження в галузі

наукової фотографії; перші кроки зробила вітчизняна фотопромисловість; відбулося розгортання виставкової діяльності тощо (Трачун А. И., 2014). Загалом дослідник зосередився на розвитку фотографічної справи лише в окремих містах (Київ, Львів, Миколаїв, Одеса, Харків, Чернігів), а з когорти фотографів губернського центру Поділля згадав лише М. Грейма.

Становлення і розвиток фотографічної справи у великих українських містах були предметом наукового інтересу істориків, мистецтвознавців і колекціонерів. Київську фотографію як культурний феномен і соціальне явище досліджував Г. Казакевич, який наголосив на ролі професійного фотографа у створенні «артефактів пам'яті» й встановленні естетичних стандартів приватних візуальних архівів, вказав можливості фотографії для професіоналізації вихідців із різних соціальних верств і дискримінованих етнічних спільнот та ін. (Казакевич Г., 2020) Він розглянув також організацію і ефективність фотографічної освіти в Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Казакевич Г. М., Мосенкіс Ю. Л., 2020) О. Пилипчук дослідив студіювання у галузі фотографії членів київського відділення Російського технічного товариства (Пилипчук О., 2006), а М. Казмирчук і Г. Казмирчук проаналізували розвиток фотографії у Київському університеті, роль викладачів закладу освіти у становленні наукової фотографії (Казмирчук М., Казмирчук Г., 2014). Н. Костенко вивчила зразки бланків київських фотосалонів кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема відзначила особливості цієї друкарської продукції (Костенко Н., 2021).

Статтю про найвідомішого фотографа міста М. Грейма. опублікували О. Завальнюк і О. Комарницький, але в ній є деякі похибки (Завальнюк О. М., Комарницький О. Б., 2003). Загальні тенденції розвитку мистецької фотографії в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і творчий доробок М. Грейма стали предметом вивчення в дисертаційному дослідженні, монографії та статтях І. Підгурного. Зокрема, аналіз іконографічних та інших джерел із 24 архівів, бібліотек і приватних колекцій Польщі, України й Росії дав підстави досліднику стверджувати: у другій половині ХІХ ст. Кам'янець-Подільський був «визначним осередком фотографічної діяльності у межах регіону і відігравав провідну роль у розвитку мистецтва світлин на Поділлі»; великий вплив на діяльність місцевих фотографів мали зв'язки з колегами і спеціальними закладами Варшави, Кракова, Праги, Мюнхена, Берліна, Парижа, Ліона, що позначалося у виборі сюжетів для

фотографування, використанні фотоматеріалів і технологій (Підгурний І. С., 2011). Він також підтвердив важливу роль Й. Кордиша у формуванні М. Грейма як фотохудожника, відзначив вплив на його творчість лікаря та історика А. Ролле (Підгурний І. С., Урсу Н. О., 2012). Також зазначено, що творчий доробок М. Грейма є «достовірною візуальною інформацією про архітектуру, етнографічні типи, взаємні стосунки людей, довілля минулого, а його знімки – ексклюзивно вартісним іконографічним, науковим і достовірним джерелом» (Підгурний І. С., Урсу Н. О., 2012).

І. Паур у дисертації та публікаціях розглянула фотозображення Кам'янця-Подільського на поштових листівках різних видавців, зокрема М. Грейма (Паур І., 2013); встановила, що художні світлини його фотоальбомів з видами міста «дозволяють відтворити архітектурні ансамблі Кам'янця-Подільського другої половини XIX ст., чимало архітектурних пам'яток якого не зберіглося до наших днів», а також стали основою документальних листівок (Копилов С., Паур І., 2019). Вказано, що завдяки фотографіям А. Енгеля О. Прусевич відтворив архітектурну забудову великого периметру Польського ринку в другій половині XIX ст., схематизував забудову його західного та південного боків (Копилов С., Паур І., 2019).

Дослідник історії Кам'янця-Подільського раннього нового часу М. Петров у монографіях та працях меншого формату з історичної топографії і археології міста середини XV–XVIII ст. для підтвердження наявності в планувальній структурі та забудові оборонних, житлових і культових споруд активно використовував фотографічні знімки М. Грейма, А. Енгеля, Й. Кордиша. Аналізуючи різні візуальні джерела, він стверджував, що світлини цих фотомайстрів, малюнки та літографії інших митців із зображенням краєвидів міста і його передмість стали цінними пам'ятками іконографічного мистецтва для ґрунтовного вивчення архітектурного ансамблю міста-музею як безцінної пам'ятки культури України нових часів (Петров М. Б., 2002).

Науковці неодноразово висловлювали оцінку творчого доробку кам'янецького фотографа Й. Кордиша. Так, Д. Яшний погодився з твердженням О. Сімзен-Сичевського, що він був «власником фотомайстерень у Кам'янці-Подільському і Києві, фотографом університету Святого Володимира та одним із трьох найвизначніших київських майстрів 70-х рр. XIX ст.» (Яшний Д.). Л. Амеліна дослідила, що цей «різножанровий талановитий фотограф» працював у Кам'янці-Подільському,

а згодом переїхав до Києва (Амеліна Л., 2015). У. Красник визначила наявність у колекції Бібліотеки і Музею Народного Дому у Львові 30 авторських робіт Й. Кордиша із зображенням краєвидів, архітектурних ансамблів та історичних пам'яток Києва (Красник У., 2013).

Завідувач відділу НІАЗ «Кам'янець» Л. Свінціцька підтвердила купівлю у 1871 р. М. Греймом фотографічного закладу Й. Кордиша, де він відкрив невеличку фототипію і фотографію. Дослідниця на основі фотокопії втрачених матеріалів (зберегла історик Г. Осетрова) фонду 249 ДАХМО визначила місцезнаходження другої фотомайстерні й фотографічного павільйону М. Грейма на Гімназичній площі, будинок №2. Встановлено, що спадкоємці лікаря С. Ядловкіна продали М. Грейму вже збудовану фотомайстерню із частиною приміщень на першому поверсі житлового будинку. «Вже сам фотограф оздобив фасад другого поверху будинку трьома барельєфними копіями медалей з виставок, написом французькою мовою «PHOTOGRAPHIE» та прізвищем фотомайстра «Грейм» російською і польською мовами» (Свінціцька Л. І., 2019).

На основі виявлених джерел ми дійшли таких висновків: по-перше, найбільшим досягненням у фотографічній справі в місті на етапі становлення (середина 1850–1880-ті рр.) була діяльність першого професійного фотографа Й. Кордиша (відкрив фотографічну студію, спорудив павільйон для зйомок); по-друге, він був засновником місцевої школи фотографії, до якої входили В. Загорівський і П. Яворський, М. Грейм і його донька Модеста (Бабюк Д., Фотографічна діяльність Йозефа Кордиша, 2022); по-третє, окремим видом графічного мистецтва були фірмові бланки 1850-х–1917 рр. фотографічних закладів губерньського центру (Бабюк Д., 2021); по-четверте, меценат і фотограф Л. Раковський відіграв помітну роль у розвитку фотографічної справи, культурному і громадському житті Поділля (Бабюк Д., 2018); по-п'яте, губерньський центр мав велике значення у розвитку фотомистецтва на Поділлі на початку XX ст. (Бабюк Д., 2019).

До іншої групи робіт історіографії досліджуваної проблеми відносимо праці зарубіжних авторів. У 1914 р. А. Донде відзначив доцільність аналізу фотографій у реєстрі, дослідницькому і художньому аспектах, визначивши її потенціал для використання у науково-просвітницьких цілях і як твору мистецтва (Донде А. М., 1914). Г. Болтянський вказав на фотографії як об'єкт дослідження (Болтянский Г. М., 1939). С. Морозов описав професійну діяльність фотографів-портре-

тистів у Російській імперії, визначив їх внесок у розширення сфери застосування даного виду мистецтва (Морозов С. А., 1952). І. Головня один розділ своєї книги присвятив витокам фотографічної справи в Росії, вважав, що фотографія є результатом співпраці фізики і хімії, аніж продукт культурно-творчої діяльності (Головня І. А., 1991).

Історики візуальної культури І. Чмирьова (Чмырева І. Ю., 2010), В. Левашов (Левашов В., 2012) дослідили різні аспекти передісторії і розвитку фотографічної справи в Росії. В. Магидов схарактеризував архівознавчі та джерелознавчі аспекти збереження і вивчення кінофотодокументів, зокрема щодо методів їх збору й організації збереження, структури і змісту, комплектування архівних фондів, експертизи і визначення інформаційної цінності, використання в наукових дослідженнях та ін. (Магидов В. М., 2005). Залучення писемних та іконографічних матеріалів дозволило А. Попову відтворити діяльність фотографічних товариств у Російській імперії, а також літографій і літографічних закладів, що друкували фотографічні бланки, визначив формати негативів XIX ст. і готових фотографічних відбитків та ін. (Попов А. П., 2010). Історик фотографічної справи в Казанській губернії Р. Ідрисова на основі аналізу законодавчих документів і окремих державних архівів у дисертації та окремих публікаціях дослідила інструменти державного регулювання фотографічної діяльності в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. Відзначено, що Статут про цензуру (1865 р.) регламентував порядок видачі свідоцтва на право виробництва фотографічних робіт і щоденну роботу фотографічних закладів, контроль з боку державних органів (Ідрисова Р. Р., 2010).

Окрему групу становлять довідкові (Попов А. П., 2013) та енциклопедичні (Фотография: энциклопедический справочник, 1992) видання альбомів із репродукціями видових фотографій, каталоги видових документальних поштів, у яких фотографічні зображення відіграють важливу роль. Такі публікації містять детальний опис, інколи біографії фотографів, адреси фотографів, зразки фотографічних бланків, що дозволяють достовірно атрибутивати іконографічні джерела. Інформаційно наповненим є тритомний словник-довідник А. Попова (2013 р.). У першому і другому томах на основі даних типових статистичних збірок губерній і областей Російської імперії «Памятная книжка», «Адрес-календарь», «Вся Россия», «Весь Юго-Западный край» та ін. зібрано й структуровано інформацію про фотографів до 1918 р. У додатках укладач подав пере-

лік усіх фотографічних закладів, фотографічних міжнародних і російських виставок, фотографічних громадських організацій, спеціальних періодичних видань та абетковий список фотографів за губерніями. У третьому томі розміщено кольорові ілюстрації, посилання на які зроблено в словникової частині перших двох томів. Утім, видання має похибки в частині біографічних даних фотографів, хронології і фактичних даних щодо функціонування фотографічних закладів, зокрема Кам'янця-Подільського, оскільки упорядник не використовував архівні матеріали.

Інтерес до ролі фотографів поляків у становленні й розвитку фотографічної справи в адміністративному центрі Подільської губернії виявили польські дослідники. К. Ролле наприкінці 1950-х рр. опублікував в академічному виданні статтю про М. Грейма, якого знав і пам'ятав як друга свого батька (доктора Юзефа Ролле) у роки життя в Кам'янці-Подільському (Rolle K., 1959). У 1965 р. Ю. Бартиш у двох статтях описав колекцію з 163 фотографій із зображеннями краєвидів Кам'янця-Подільського, Голоскова, Жванця, Кривче, Панівців, Поріччя, Хотина, жанрових сцен і типів Поділля і Бессарабії, яку М. Грейм подарував письменниці Е. Ожешко (зберігається в бібліотеці Університету в Лодзі) (Bartyś J., 1965).

У 1972 р. Ю. Гаштецький опублікував найповнішу на сьогодні біографію відомого фотографа і нумізмата М. Грейма – «Забутий маестро: Про Михайла Грейма з Кам'янця» (Garzciecki J., 1972). Для презентації фотографічної творчості він використав світлини з колекцій Університету в Лодзі та Кабінету ілюстрацій і малюнків з Музею етнографічного в Кракові. Автор стверджував, що М. Грейм захопився мистецтвом фотографії у 1871 р., коли придбав у Ю. Кордиша за 1200 рублів фотографічний заклад у Кам'янці-Подільському, писав про його спробу купити в Парижі кінематографічний апарат у 1897 р. та ін. (Garzciecki J., 1972).

Своєрідним продовженням попередньої книги стала монографія Г. Плутецької і Ю. Гаштецького «Нетипова фотографія» (1987), присвячена відомим польським фотографам, які працювали в губерніях Наддніпрянської України. Приділено увагу фотографічній діяльності «одного з найвідоміших фотографів в Києві, який мав рідкий титул «фотографа Університету Св. Володимира»» Й. Кордиша (1824–1896). Зокрема, було проаналізовано його листування із фотографами К. Бейером, М. Греймом, К. Мігурським і професійну діяльність під час поїздок на Балканський фронт російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Також дослідники звернули увагу на фотогра-

фічну діяльність помічника й учня Й. Кордиша В. Загорського (Płutecka G., Garzdecki J., 1987).

Дослідниця М. Галіковська описала альбом фотографій подільських і бессарабських пам'яток, який М. Греймові замовила Я. Залеська (Calikowska M., Krasńska-Kenska E., Pietrzak A., 2001), а Л. Путовська уточнила структуру його фотографічної колекції у Музеї Г. Сенкевича в Обленгурку (Putowska L., 2004). Історію зв'язків М. Грейма з Польською Академією знань та його дарунків світлин цьому закладу, їх місце у зібраннях фотографічної спадщини розглянула О. Дживульська. Вона ж упорядкувала каталог колекції фотографій М. Грейма у фондах Наукової бібліотеки Польської академії знань і Польської Академії наук у Кракові, що містить 76 фотознімків і репродукції 21 світлини (Dziewulska J., 2011). Б. Буяс схарактеризував фотографії М. Грейма із серій «Типи» і «Професії, що зникають», зокрема фотопортрет останнього ката на Поділлі – Вишньовського (Vujas V., 2014).

Авторитетний історик і мистецтвознавець Є. Маніковська в монографії «Фотографія і культурна спадщина в добу націоналізму: Східні кордони Європи (1867–1945)» (2018) та в інших публікаціях проаналізувала взаємозв'язок між політикою, історією, культурною спадщиною та фотографією у Центрально-Східній Європі в останній третині XIX – першій половині XX ст.

(Manikowska E., 2018) Для визначення ролі фотографії у створенні культурної спадщини та демонстрації прагнення до національного самовизначення дослідниця проаналізувала візуальні джерела з маловідомих приватних фотоархівів, створених професійними фотографами і колекціонерами упродовж останніх десятиріч. Чимало матеріалів останніх, зокрема фотоальбом М. Грейма 1882 р., автор уперше ввела в науковий обіг.

Висновки. Отже, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої ролі фотографії у житті громади Кам'янця-Подільського в середині XIX – на початку XX ст. свідчить про увагу українських і польських науковців до окремих аспектів становлення і розвитку фотографічної справи в місті. Їхня увага, як правило, була зосереджена на біографії і творчості найбільш яскравих представників фотографічної спільноти міста Й. Кордиша і М. Грейма, тоді як імена інших фотографів та їх роботи залишалися невідомими науковцям і громадськості. На сьогодні залишається не атрибутованою більшість фотографій із видами Кам'янця-Подільського, відзнятих в середині – другій половині XIX ст. Також науковці й краєзнавці не аналізували роль фотографії у соціокультурному житті міста, не досліджували еволюцію портретних і видових світлин місцевих фотографів, як і розвиток наукової фотографії, що також є предметом нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амеліна Л. Золота доба київської фотографії. За архівними матеріалами Національного художнього музею України. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини* : зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Київ, 2015. Вип.11. С. 24.
2. А. П. [Прусевич] М. О. Грейм : *Труды Подольского церковно-археологического общества*. Каменец-Подольский, 1911. С. 411.
3. Бабюк Д. Фотографічна діяльність Йозефа Кордиша в Кам'янці-Подільському у 50-70-х рр. XIX ст. : *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Т.34. С. 41-52.
4. Бабюк Д. Фотографічний бланк, як окремий вид мистецтва в другій половині XIX–на початку XX століття (на прикладі Кам'янець-Подільських фотоательє) : *Spheres of culture*. Lublin, 2021. Vol. XX. С. 86-94.
5. Бабюк Д. Леон Раковський у культурному і громадському житті Кам'янця-Подільського наприкінці XIX – на початку XX ст. : *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий зб. : серія історична* / гол. ред. С.А. Копилов. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 229-237.
6. Бабюк Д. Зародження фотомистецтва на Поділлі у другій половині XIX-на початку XX ст. : *Поділля і подоляни в об'єктиві Міхала Грейма* : матеріали круглого столу / редкол.: В.В. Фенцур та ін. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 33-43.
7. Баженов Л. В. Грейм Михайло Йосипович : *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.* Кам'янець-Подільський, 1993.
8. Б. а. Фотографический съезд 1909 : *Искусство и печатное дело*. 1909. № 1-2. С. 23-37.
9. Болтянский Г. М. Фотография в эпоху революции : *Советское фото*. 1926. №3. С.72-73.
10. Головня И. А. С чего начиналась фотография : *пособ. для учителя*. Москва : Знание. 1991. 176 с.
11. Донде А. М. Техника на службе духовных интересов человечества (писание, писчебумажное производство, книгопечатание) : *Итоги Науки*. Москва, 1914. Т. IV, Вып. III. С. 311-339.
12. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Грейм Михайло Йосипович : *Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: історичні нариси*. Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. I. С. 52-56.

13. Идрисова Р. Р. Государственное регулирование фотографической деятельности в России во второй половине XIX – начале XX в. : *Ученые записки Казанского государственного университета: гуманитарные науки*. Казань, 2010. Т. 152. Кн. 3. Ч. 2. С. 49-56.
14. Казакевич Г. Фабрики пам'яті: київська професійна фотографія, 1850-1918 : *Text and image: essential problems in art history*. 2020. №1(9). С. 82-94.
15. Казакевич Г. М., Мосенкіс Ю. Л. Розвиток фотографічної освіти у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. : *Сторінки історії* : зб. наук. праць. Київ, 2020. Вип. 50. С. 63-73.
16. Казмирчук М., Казмирчук Г. Фотографія в Київському університеті Св. Володимира : *Часопис української історії*. Київ, 2014. №30. С. 15-21.
17. Козлова Н. Об'єктивом Грейма : *Прапор Жовтня*. 1990. 7 липня.
18. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX-початку XX ст. : історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. 204 с.
19. Костенко Н. Зразки бланків фотосалонів кінця XIX-початку XX ст., представлених в альбомі світлин родини Рябчевських-Вербицьких із фондového зібрання НІЕЗ «Переяслав», 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/download/15107/13730/> (дата звернення 27.07.2022).
20. Красник У. Колекція фотографій Бібліотеки і Музею Народного дому у Львові (на матеріалах фонду Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника) : *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2013. № 5. С. 603.
21. Левашов В. Лекции по истории фотографии. Москва : Treemedia, 2012. 480 с.
22. Магидов В. М. Кинофотодокументы в контексте исторического знания : монография. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2005. 394 с.
23. Морозов С. А. Первые русские фотографы-художники. Москва : Госкиноиздат, 1952. 118 с.
24. Осетрова Г. Вулиця Карла Маркса, 12 : біографія будинку : *Прапор Жовтня*. 1993. 25 листопада.
25. Паравійчук А. Краєзнавець М. Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському : *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 67-69.
26. Паур. І. Документальні листівки Михайла Грейма з видами Кам'янця-Подільського : *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*. Київ, 2013. Ч. 22-23. С. 305-314.
27. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. С. 237.
28. Пилипчук О. Дослідження в галузі фотографії в Київському відділенні Російського технічного товариства : *Наука і наукознавство*. Київ, 2006. №4. С. 140-143.
29. Підгурний І. С. Географічні виміри діяльності Михайла Грейма у світлі розвитку фотомистецтва на Поділлі : *Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору* : зб. наук. праць за результатами Міжнародного наук.-практ. семінару. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 106.
30. Підгурний І. С., Урсу Н. О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX-початок XX ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. С. 55-111.
31. Попов А. П. Из истории российской фотографии. Москва : Издательство МГУ, 2010. 238 с.
32. Попов А. П. Российские фотографы (1839-1930) : словарь-справочник : в 3-х т. Коломна : Музей органической культуры, 2013.
33. Свінціцька Л. І. Фотоательє на гімназійній площі (сучасна адреса: вул. Татарська, 16, історична – гімназична площа, 2) : *Поділля і подоляни в об'єктиві*. 2019. С. 25-32.
34. Сімзен-Синчевський О. Давні київські фотографи та їхні знімки старого Києва : *Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя*. Київ : ВУАН, 1928. Т. 1. С. 359-403.
35. Трачун А. И. История украинской фотографии XIX-XX века. Київ : Балтія-Друк, 2014. 256 с.
36. Фотография : энциклопедический справочник. Минск : Беларуская энцыклапедыя імені Петруся Бровкі, 1992. 399 с.
37. Чмырева И. Ю. Очерки по истории российской фотографии. Москва : Индрик, 2016. С. 11.
38. Яшний Д. Йосип Кордиш – життя після смерті. Частина 1. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/26-bereznya-Vidbytky-na-paperegi-Yosyp-Kordysh-ukr> (дата звернення 21.07.2022).
39. Bartyś J. Materiały fotograficzne Elizy Orzeszkowej, dotyczące etnografii Podola i Besarabii, w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego (Fotografie Michała Greima z Kamiénca Podolskiego z lat 1860-1890) : *Łódzkie Studia Etnograficzne*. Łódź, 1965. Т. 7. Р. 147-181.
40. Bujas B. Zwyczajni, niezwykli ludzie Podola w obiektywie Michała Greima (1828-1911) : *Wehikul czasu* : Magazyn Studentskiego Koła Naukowego Hisporyków Instytutu Historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. 2014. № 2. Р. 36-38.
41. Calikowska M., Krasinśka-Kenska E., Pietrzak A. Kresy Wschodnie dawnej Rzeczypospolitej : katalog pocztówek. Warszawa, 2001. 526 p.
42. Dziewulska J. Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michała Greima : *Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejetności* : Rocznik Biblioteki naukowej PAU i PAN w Krakowie. 2011. Р. 379-420.
43. Garzciecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Grejmie z Kamiénca. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. S. 84-86, 249.
44. Manikowska E. Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms : *Europe's Eastern Borderlands (1867-1945)*. London, 2018.

45. Phutecka G., Garztecki J. Fotografowie niypowi. Kraków, 1987. P. 32-266.
46. Putowska L. Wokół albumu Michała Greima z Kamieńca ze zbiorów Muzeum Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku : *Sienkiewicz wobec Europy*. 2004. T. 4. Studia Sienkiewiczowskie. Lublin: Tow. im. Henryka Sienkiewicza. P. 243-258.
47. Rolle K. Michał Greim : *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1959. Tom VIII. P. 570.

REFERENCES

1. Amelina L. Zolota doba kyivskoi fotohrafii. Za arkhivnymi materialamy Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy [Golden age of Kyiv photography. According to archival materials of the National Art Museum of Ukraine]. Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny : zb. nauk. prats z mystetstvoznavstva, arkhitekturnoznavstva i kulturolohii. Kyiv, 2015. Vyp.11. S. 24. [in Ukrainian].
2. A. P. [Prusevych] M. O. Hreim [M. O. Graeme] : Trudy Podolskogo tserkovno-arheologicheskogo obschestva. [Proceedings of the Podolsk Church-Archaeological Society] Kamenets-Podilskiy, 1911. S. 411. [in Russian].
3. Babiuk D. Fotohrafichna diialnist Yozefa Kordysha v Kamiansi-Podilskomu u 50-70-kh rr. XIX st. [Photographic activity of Josef Kordysh in Kamianets-Podilskiy in the 1950s and 1970s] : Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky. Kamianets-Podilskiy, 2022. T.34. S. 41-52. [in Ukrainian].
4. Babiuk D. Fotohrafichnyi blank, yak okremyi vyd mystetstva v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia (na prykladi Kamianets-Podilskykh fotoatelie) [Photographic blank as a separate form of art in the second half of the 19th–early 20th centuries (on the example of Kamianets-Podilskiy photo studios)] : Spheres of culture. Lublin, 2021. Vol. XX. S. 86-94. [in Ukrainian].
5. Babiuk D. Leon Rakovskiy u kulturnomu i hromadskomu zhytti Kamiansia -Podilskoho naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Leon Rakovsky in the cultural and public life of Kamianets-Podilskiy at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries] : Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zb. : seriia istorychna / hol. red. S. A. Kopylov. Kamianets-Podilskiy, 2018. S. 229-237. [in Ukrainian].
6. Babiuk D. Zarodzhennia fotomystetstva na Podilli u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The birth of photo art in Podillia in the second half of the 19th and early 20th centuries] : Podillia i podoliany v obiektyvi Mikhala Hreima : materialy kruhloho stolu / redkol.: V. V. Fentsur ta in. Kamianets-Podilskiy, 2019. S. 33-43. [in Ukrainian].
7. Bazhenov L. V. Hreim Mykhailo Yosypovych [Greim Mykhailo Yosypovych] : Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavstv XIX-XX st. Kamianets-Podilskiy, 1993. [in Ukrainian].
8. B. a. Fotograficheskyy s'ezd 1909 [Photographic congress of 1909] : Iskusstvo i pechatnoe delo. 1909. № 1-2. S. 23-37. [in Russian].
9. Boltyanskiy G. M. Fotografiiya v epohu revolyutsii [Photography in the era of revolution] : Sovetskoe foto. 1926. № 3. S. 72-73 [in Russian].
10. Golovnya I. A. S chego nachinalas fotografiiya [How did photography begin] : posob. dlya uchitelya. Moskva : Znanie. 1991. 176 s. [in Russian].
11. Donde A. M. Tehnika na sluzhbe duhovnyih interesov chelovechestva (pisanie, pishebumazhnoe proizvodstvo, knigopechatanie) [Technology at the service of the spiritual interests of mankind (writing, stationery production, book printing)] : Itogi Nauki. Moskva, 1914. T. IV, Vyp. III. S. 311-339. [in Russian].
12. Zavalniuk O. M., Komarnytskyi O. B. Hreim Mykhailo Yosypovych [Greim Mykhailo Yosypovych] : Mynule i suchasne Kamiansia-Podilskoho: polityky, viiskovi, pidpriemtsi, diiachy osvity, nauky, kultury y medytyny: istorychni narysy. Kamianets-Podilskiy, 2003. Vyp. 1. S. 52-56. [in Ukrainian].
13. Idrisova R. R. Gosudarstvennoe regulirovanie fotograficheskoy deyatel'nosti v Rossii vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. [State regulation of photographic activity in Russia in the second half of the 19th and early 20th centuries] : Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta: gumanitarnyye nauki. Kazan, 2010. T. 152. Kn. 3. Ch. 2. S. 49-56. [in Russian].
14. Kazakevych H. Fabryky pamiaty: kyivska profesiina fotohrafii, 1850-1918 [Factories of memory: Kyiv professional photography, 1850-1918] : Text and image: essential problems in art history. 2020. №1(9). S. 82-94. [in Ukrainian].
15. Kazakevych H. M., Mosenkis Yu. L. Rozvytok fotohrafichnoi osvity u Kyievi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The development of photographic education in Kyiv at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries] : Storinky istorii : zb. nauk. prats. Kyiv, 2020. Vyp. 50. S. 63-73. [in Ukrainian].
16. Kazmyrchuk M., Kazmyrchuk H. Fotohrafii v Kyivskomu universyteti Sv. Volodymyra [Photo at St. Volodymyr Kyiv University] : Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv, 2014. № 30. S. 15-21. [in Ukrainian].
17. Kozlova N. Obiektyvom Hreima [Graham's lens] : Prapor Zhovtnia. 1990. 7 lypnia. [in Ukrainian].
18. Kopylov S., Paur I. Kamianets-Podilskiy na poshtovykh lystivkakh kintsia XIX – pochatku XX st. : istoryko-ikonografichne doslidzhennia [Kamianets-Podilskiy on postcards of the late 19th and early 20th centuries. : historical and iconographic study]. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2019. 204 s. [in Ukrainian].
19. Kostenko N. Zrazky blankiv fotosaloniv kintsia XIX – pochatku XX st., predstavlenykh v albomi svitlyn rodyny Riabchevskykh-Verbytskykh iz fondovoho zibrannia NIEZ «Pereiaslav» [Samples of forms of photo salons of the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, presented in the album of photos of the Ryabchevsky-Verbytskyi family from the fund collection of the Pereiaslav NIEZ], 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/download/15107/13730/> (дата звернення 27.07.2022).
20. Krasnyk U. Kolektsiia fotohrafii Biblioteki i Muzeiu Narodnoho domu u Lvovi (na materialakh fondu Instytutu doslidzhen bibliotechnykh mystetskykh resursiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka) [Collection of photographs of the Library and Museum of the People's House in Lviv (based on the materials of the

Foundation of the Research Institute of Library Art Resources of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk]] : Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka. 2013. №5. S. 603. [in Ukrainian].

21. Levashov V. Lektzii po istorii fotografii [Lectures on the history of photography]. Moskva : Treemedia, 2012. 480 s. [in Russian].

22. Magidov V. M. Kinofotodokumenty v kontekste istoricheskogo znaniya [Kinophotodocuments in the context of historical knowledge] : monografiya. Moskva : Rossiyskiy gosudarstvennyi yumanitarnyy universitet, 2005. 394 s. [in Russian].

23. Morozov S. A. Pervyye russkie fotografiy-hudozhniki [The first Russian photographers-artists]. Moskva : Goskinoizdat, 1952. 118 s. [in Russian].

24. Osetrova H. Vulytsia Karla Marksa, 12 : biohrafiiia budynku [Karl Marx Street, 12: biography of the building] : Prapor Zhovtnia. 1993. 25 lystopada. [in Ukrainian].

25. Paraviichuk A. Kraieznavets M. Y. Hreim i persha fotodrukarnia u Kamiansi-Podilskomu [Local historian M. Y. Greim and the first photo printing house in Kamianets-Podilskiy] : Materialy tretoi Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii. Lviv, 1970. S. 67-69. [in Ukrainian].

26. Paur. I. Dokumentalni lystivky Mykhaila Hreima z vydamy Kamiansia-Podilskoho [Documentary postcards of Mykhailo Greim with species of Kamianets-Podilskiy] : Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii i metodyky. Kyiv, 2013. Ch. 22-23. S. 305-314. [in Ukrainian].

27. Petrov M. B. Istorychna topohrafiiia Kamiansia-Podilskoho kintsia XVII-XVIII st. (Istoriografia. Dzherela) [Historical topography of Kamianets-Podilskiy at the end of the XVII-XVIII centuries. (Historiography. Sources)]. Kamianets-Podilskiy : Abetka-NOVA, 2002. S. 237. [in Ukrainian].

28. Pylypchuk O. Doslidzhennia v haluzi fotohrafii v Kyivskomu viddilenni Rosiiskoho tekhnichnogo tovarystva [Research in the field of photography at the Kyiv branch of the Russian Technical Society] : Nauka i naukoznavstvo. Kyiv, 2006. № 4. S. 140-143. [in Ukrainian].

29. Pidhurnyi I. S. Heohrafichni vymiry diialnosti Mykhaila Hreima u svitli rozvytku fotomystetstva na Podillia [Geographical dimensions of Mykhailo Greim's activity in the light of the development of photo art in Podillia] : Mystetska spadshchyna Podillia u konteksti polikulturnoho yevropeiskoho prostoru : zb. nauk. prats za rezultaty Mizhnarodnoho nauk.-prakt. seminaru. Kamianets-Podilskiy, 2011. S. 106. [in Ukrainian].

30. Pidhurnyi I. S., Ursu N. O. Kulturno-mystetska spadshchyna Podillia u khudozhnikh fotohrafiiakh Mykhaila Hreima (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The cultural and artistic heritage of Podillia in the artistic photographs of Mykhailo Greim (second half of the 19th-early 20th centuries)] : monohrafiiia. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2012. S. 55-111. [in Ukrainian].

31. Popov A. P. Iz istorii rossiyskoy fotografii. Moskva [From the history of Russian photography] : Izdatelstvo MGU, 2010. 238 s. [in Russian].

32. Popov A. P. Rossiyskie fotografiy (1839-1930) [Russian photographers (1839-1930)] : slovar-spravochnik : v 3-h t. Kolomna : Muzei organicheskoy kultury, 2013. [in Russian].

33. Svintsitska L. I. Fotoatelier na himnaziinii ploschi (suchasna adresa: vul. Tatarska, 16, istorychna – himnazychna ploscha, 2) [Photo studio on Gymnasium Square (modern address: Tatarska St., 16, historical – Gymnasium Square, 2)] : Podillia i podoliany v obiektyvi. 2019. S. 25-32. [in Ukrainian].

34. Simzen-Synchevskiy O. Davni kyivski fotohrafy ta yikhni znimky staroho Kyiva [Ancient Kyiv photographers and their pictures of old Kyiv] : Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademiku M. S. Hrushevskomu z nahody yoho 60-richchia. Kyiv : VUAN, 1928. T. 1. S. 359-403. [in Ukrainian].

35. Trachun A. I. Istoriya ukrainskoy fotografii XIX – XX veka [History of Ukrainian photography of the 19th and 20th centuries]. Kyiv : Baltiya-Druk, 2014. 256 s. [in Russian].

36. Fotografiya : entsiklopedicheskiy spravochnik [Photography : encyclopedic reference book]. Minsk : Belaruskaya entsiklapedyia imeni Petrusya Brovki, 1992. 399 s. [in Russian].

37. Chmyireva I. Yu. Ocherki po istorii rossiyskoy fotografii [Essays on the history of Russian photography]. Moskva : Indrik, 2016. S. 11. [in Russian].

38. Iashnyi D. Yosyp Kordysh – zhyttia pislia smerti [Yosyp Kordysh – life after death]. Chastyna 1. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/26-bereznya-Vidbytky-na-paperi-Yosyp-Kordysh-ukr> (дата звернення 21.07.2022).

39. Bartyś J. Materiały fotograficzne Elizy Orzeszkowej, dotyczące etnografii Podola i Besarabii, w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego (Fotografie Michała Greima z Kamieńca Podolskiego z lat 1860-1890) [Photographic materials of Eliza Orzeszkowa, concerning the ethnography of Podolia and Bessarabia, in the collections of the Library of the University of Łódź (Photographs of Michał Greim from Kamieniec Podolski, 1860-1890)] : Łódzkie Studia Etnograficzne. Łódź, 1965. T. 7. P. 147-181. [in Polish].

40. Bujas B. Zwyczajni, niezwykli ludzie Podola w obiektywie Michała Greima (1828-1911) [Ordinary, extraordinary people of Podolia in the image of Michał Greim (1828-1911)] : Wehikuł czasu : Magazyn Studentskiego Koła Naukowego Hisporyków Instytutu Historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. 2014. № 2. P. 36-38. [in Polish].

41. Calikowska M., Krasińska-Kenska E., Pietrzak A. Kresy Wschodnie dawnej Rzeczypospolitej [Eastern Borderlands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth] : katalog pocztówek. Warszawa, 2001. 526 p. [in Polish].

42. Dziewulska J. Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michała Greima [The world of Podolia and Bessarabia through the lens of Michał Greim] : Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejętności : Rocznik Biblioteki naukowej PAU i PAN w Krakowie. 2011. P. 379-420. [in Polish].

43. Garzciecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Grejmie z Kamieńca [Forgotten Master. About Michał Grejma from Kamieniec]. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. P. 84-86, 249. [in Polish].

44. Manikowska E. Photography and Cultural Heritage in the Age of Nationalisms : Europe's Eastern Borderlands (1867-1945). London, 2018.

45. Płutecka G., Garzciecki J. Fotografowie nietypowi [Unusual photographers]. Kraków, 1987. P. 32-266. [in Polish].

46. Putowska L. Wokół albumu Michała Greima z Kamieńca ze zbiorów Muzeum Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku [Around the album of Michał Greim from Kamieniec from the collection of the Henryk Sienkiewicz Museum in Oblęgorek] : Sienkiewicz wobec Europy. 2004. T. 4. Studia Sienkiewiczowskie. Lublin: Tow. im. Henryka Sienkiewicza. P. 243-258. [in Polish].

47. Rolle K. Michał Greim [Michael Graeme] : Polski Słownik Biograficzny. Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1959. Tom VIII. P. 570. [in Polish].